

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

UOT-81 (091)

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

HİNDUŞAH NAXÇIVANININ “ƏS-SİHAH ƏL-ƏCƏMİYYƏ” ƏSƏRİ VƏ ONUN
ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

XIII əsrdə Elxanlılar dövləti zamanında yaşamış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Fəxrəddin Hinduşah əs-sahibi ən-Naxçıvani dövlət xadimi olmaqla bərabər, elmlə də məşğul olmuş, bir sıra ədəbi-fəlsəfi əsərlər yazmış, eyni zamanda ilk farsca-azərbaycanca lüğət tərtib etmişdir. Fars dilinin öyrənilməsində qiymətli mənbə olan bu əsər uzun müddət mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Ona görə də onun indiyədək 100-ə qədər əlyazma nüsxəsi meydana çıxmışdır. Amma təəssüf ki, indiyədək “Əs-sihah ül-Əcəm” və onun müəllifi haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bütün bunları nəzərə alaraq bu məqalədə bu qiymətli əsər, onun müəllifi, əlyazma nüsxələri, bu nüsxələrin nəşri haqqında məlumat verməyi qarşıya məqsəd qoyduq.

Açar sözlər: Elxanlılar dövləti, Azərbaycan mədəniyyəti, lüğət, dilçilik, Hinduşah Naxçıvani.

Çingiz xan ölümündən (1227) az əvvəl bütün maddi varlığını övladları-dörd oğlu arasında böldü. Çingiz xanın Toluy adlı oğlundan olan Hülakü İran, İraq, Qafqaz və Anadoluya hakim oldu (1256-1265). O, hökmdar olanda elxan titulu aldı. Beləliklə, onun yaratdığı yeni dövlət (1256-1353) Elxanlı adını aldı. Elxanlı hökmdarları ilk əvvəl xristianlığa meyl göstərmələrinə baxmayaraq, Qazan xan dövründən (1295-1304) etibarən islam dinini qəbul etdilər. Mühəribə və daxili qarışıqlıqlara baxmayaraq, tədqiqatçıların göstərdiyinə görə Elxanlılar dövründə ölkə çiçəklənmə dövrü yaşamışdır [4, s. 200-202]. Bu dövlətin zamanında astronomiya (nücum), riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, tarix və coğrafiya kimi elm sahələrində tanınmış elm xadimləri yetişdi, möhtəşəm əsərlər yazıldı. Nəsrəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanası şərqdə nücum elminin mərkəzinə çevrildi. Bu şəraitdə bir sıra elm adamları, tanınmış sülalələr məmləkətini tərk edərək şərqin məşhur mədəniyyət mərkəzi halına gəlmiş Təbrizə, Marağaya yerləşmişdilər. Bu sülalələrdən biri Səncər ibn Abdullah ən-Naxçıvani sülaləsidir. Nəvə Məhəmməd Naxçıvaninin bildirdiyinə görə, bu sülalə indiki Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin Kiran (indi Gilan şəklində işlənir) şəhərindən çıxıb. Səncərin beş oğlu və bir nəvəsi Elxanlılar dövründə görkəmli dövlət və elm xadimləri kimi tarixə düşmüşlər. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Səncər oğulları öz adında “əs-sahibi” titulu daşımışlar. Son dövr araşdırmalarında təsbit edilmişdir ki, həmin titul görkəmli dövlət xadimi “Tarixi-Cihanquşa” əsərinin müəllifi Əlaəddin Ataməlik Cüveyniyə (1225-1283) hörmət əlamətinin təzahürüdür. Elxanlılar dövlətində “sahibi-divan” vəzifəsini daşıyan Cüveyni sonralar elm və mədəniyyət xadimi kimi tanınmış, eyni zamanda çox sayda elm adamı yetişdirmiş, onları himayə etmişdir. Bu adamlar Cüveyninin tituluadakı “sahib” sözünü öz adlarına əlavə etmək vasitəsilə himayəçilərinə olan ehtiramlarını bildirmişlər [14, s. 19-20].

Səncər Naxçıvaninin üçüncü oğlu Fəxrəddin Əbülfəz Hinduşah əs-sahibi dövrün filosofu, münəccimi, yazıçısı, tərcüməçisi, şairi, tarixçisi, dilçisi və s. kimi tanınmışdır. O, Əlaəddin Ataməlik Cüveyninin xidmətində yetişmiş, layiqli uləmalardan sayılmışdır. Hin-

duşah Naxçıvani Bağdadda Müstənsəriyə mədrəsəsində təhsil almışdır. Müəllif Müstənsəriyə mədrəsəsinin quruluşu və təhsil sistemi haqqında önəmli məlumatlar vermişdir [8, c. 347-349].

Hinduşah Naxçıvani otuz yaşlarında ikən Kaşan hakiminin naibi vəzifəsində işləmiş, sonralar Bağdadda Müstənsəriyə mədrəsəsində müdərris olaraq çalışmışdır. 1289-cu ildə həmin mədrəsə üçün Nəcməddin Əli ibn Ömər əl-Qəzvini əl-Katibinin məntiqə dair “Came əl-dəqaiq fi əl-həqaiq” əsərinin üzünü köçürmüşdür. Bu əlyazma nüsxəsi Qahirədə Ərəb İnstitutunun əlyazmalar bölməsində mühafizə edilməkdədir [5, c. 79].

Hinduşah Naxçıvaninin ölüm tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur: onun 1327-ci ildə, 1330-cu ildə, hətta 1335-ci ildə vəfat etməsi haqqında fikirlərə təsadüf edilir. Oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin 1328-ci ildə yazdığı “Sihah əl-fors” əsərində atasından “öz atam mərhum Fəxrəddin Hinduşah” [Sihah əl-fors, dibaçə, 11] deyərək bəhs etməsindən məlum olur ki, Hinduşah Naxçıvani 1328-ci ildən əvvəl ölmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hinduşah Naxçıvani müxtəlif əsərlər vücudə gətirmiş, riyaziyyat və nücum elmləri ilə, fəlsəfə və ədəbiyyatla məşğul olmuşdur. O, müasiri Sədi Şirazi kimi fars dilində gözəl nəsr nümunələri yaratmışdır. Onun fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən parçalar, fraqmentlər oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” adlı əsərində günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır [9, s. 342]. Eyni zamanda oğlunun “Sihah ül-fors” lüğətində də ata Hinduşahın farsca şeirlərindən təxminən 50 beyt yer almaqdadır [7, s. 45-49; 10]. Dövrün görkəmli elm və dövlət xadimi kimi tanınmış Hinduşah Naxçıvani “fəxrəddin” (dinin fəxri) titulu layiq görülmüşdür.

Hinduşah Naxçıvaninin zəngin elmi irsindən bizə “Təcarüb əs-sələf” və “Əs-Sihahül-əcəmiyyə” adlı əsərləri və 1307-ci ildə Təbrizdə ərəbcə olaraq yazıb bitirdiyi “Məvaridül-ərəb” adlı antologiyası bəllidir.

“Təcarüb əs-sələf” Əməvi və Abbasi xəlifələri və vəzirlərinə həsr olunsa da, müəllif yeri gəldikcə zəmanəsinə aid məsələlərə toxunur, haşiyə çıxaraq öz dövrü barədə məlumat verir, müasirlərindən bəhs edir. Müəllif əsərdə Cüveyni ailəsinə böyük ehtiram bəsləyən Naxçıvanın Vənənd kəndində Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni tərəfindən layiqli xanəqah tikildiyini xəbər verir.

Hinduşah Naxçıvaninin digər bir qiymətli əsəri – “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” lüğəti Azərbaycan lüğətçiliyi tarixində ilk farsca-azərbaycanca lüğət hesab olunur. Bu lüğət haqqında ilk dəfə XVII əsr Osmanlı müəllifi Katib Çələbi məlumat vermişdir. Lüğətin 1270-ci illərdə Təbrizdə qələmə alındığı ehtimal olunur. Azərbaycan sözləri farsca sözlər arasında sətirlər arasında yerləşdirilmişdir.

Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihahül-Əcəmiyyə” əsəri uzun müddət nəşr olunmamış və müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuşdur. Əsər dilimizin ən qədim lüğət və qrammatikalarından biri hesab olunur. Burada Azərbaycan sahəsi xüsusiyyətləri üstünlük təşkil etdiyinə görə türk alimləri də bunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmış, onun oğuz dili abidəsi olduğunu qeyd etmişlər [15, s. 243]. Fars dilini öyrənmək istəyənlərə kömək məqsədilə yazılmış əsər Azərbaycan, Yaxın Şərq, Türkiyə, Şimali Afrika, Volqaboyu və Balkanlarda dərs vəsaiti kimi geniş yayılmış və uzun müddət istifadə edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu əsərin Türkiyənin Samsun vilayətindəki Vəzirkörpü rayon kitabxanasında saxlanan əlyazmasının köçürülmə tarixi 1906-cı ilə (h.1324) aiddir.

Bu lüğət kitabının ayrı-ayrı adlar altında 100-dən artıq əlyazma nüsxəsi aşkara çıxarılmışdır. Bununla bərabər, əsərin əlyazma mətnlərində müəyyən dəyişikliklərin aparılması da diqqəti cəlb edir. Belə ki, əsərin XVI əsrdən sonra köçürülmüş əlyazmalarının bir çoxunda müəllif

Osmanlı müdarris və mütəəvvüflərindən Birgivi Məhəmməd bin Pir Əli (ö. 1573), az bir qismində isə müəllifin oğlu Məhəmməd Naxçıvani qeyd olunmuşdur. Bunu əsərin əlyazmaları üzərində tədqiqat aparmış F. Turan da açıqca qeyd edir: “Nüsxələrin ortaya çıxardığı bir sıra problemlərlə də qarşılaşmaqdayıq. Bu problemlər arasında əsərin XVI əsrdən sonra Anadolu və Balkan şəhərlərində üzü köçürülən nüsxələrində ortaya çıxan yazarın adına dair qarışıqlıqlara əlavə olaraq farsca kəlmələrin sətir aralarında göstərilən türkcə qarşılıqlarının özəllikləri ilə əsərin sonunda olan qrammatika bölümünün yer-yer üstündən atlanması kimi xüsusla sayıla bilər. Bununla birlikdə, əsərin ən qədim düzgün istinsahlarının önəmli bəzilərinin Süleymaniyyə və Türk Dil Qurumu kitabxanalarında olduğunu və hal-hazırda bu əsər üzərində apardığımız çalışmalarda bu istinsahları əsas mətnlər olaraq ələ aldığımızı dilə gətirməliyəm” [15, s. 243].

Əsərin əldə olan ən qədim nüsxəsi Ankara Milli Kitabxanasının Əlyazmalar Kolleksiyonunda 06 Mil Yz FB 33 kataloq nömrəsi və h. 704/1304 tarixi ilə qeydlidir. Digər nüsxələr böyük ehtimalla bu əlyazma əsasında tərtib olunmuşdur. Amma bu əlyazma kataloqa Hinduşah b. Səncər adı ilə deyil, Birgivi Məhəmməd Əfəndi b. Pirəli adı ilə qeyd olunmuşdur.

Əsərin Türkiyə Cümhuriyyəti kitabxanalarındakı digər nüsxələrindən bəzilərinə qeyd etmək istəyirəm:

Süleymaniyyə Kitabxanası: Ayasofya K. 4697 (1473 miladi, 877 h.), Ayasofya k. 4698 (1497 miladi, 901 h.), Halet Əfəndi 795/6, İsmixan Sultan 424/1, İzmir 674, Laləli 3571/1, Laləli 3572, Saliha Xatun 162 M., Şəhid Ali Paşa 2646, Tırnovalı 1805, Tırnovalı 1835, Serez, 3717/2 (1486 m., 891 h.)

Milli Kitabxana: 55 Hk 1072/3 (Samsun Vilayəti Xalq Kitabxanası Koleksiyonu), 55 Vezirköprü 881/2 (Samsun vilayəti Vəzirköprü rayon Xalq Kitabxanası Kolleksiyonu), 06 Mil Yz. A 9082/1 (Milli Kitabxana Əlyazmalar Kolleksiyonu), 06 Mil Yz. A 8731 (Milli Kitabxana Yazmalar Kolleksiyonu), 06 Mil Yz. A 9174 (Milli Kitabxana Əlyazmalar Kolleksiyonu).

Türk Dil Qurumu Kitabxanası: Yz. A 175 (1510 m. 916 h.), Yz. A 165, Yz. A 176, Yz. A 369/1, Yz. A 512, Yz. A 514-b/3 (1503 m. 909 h.).

İzmir Milli Kitabxanası Türkcə Əlyazmaları Kolleksiyonu: 1362/1, 1412/5. Bosniya Hersoqovina Qazi Xosrov Kitabxanası türkcə əlyazmaları: R-6714/1, R-6727/1, R-5442, R-3181.37.

Əsəri elm adamları uzun müddət yanlış olaraq Hinduşahın oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-fors” əsəri ilə eyniləşdirmişlər. Bunun bir neçə səbəbi ola bilər. Hər şeydən əvvəl, hər ikisi Naxçıvani nisbətini daşdığına görə qarışıqlıq yarana bilərdi. İkincisi, hər ikisi ərəb alimi əl-Cövhərinin üslubunda yazıldığına görə səhv düşə bilərdi. Amma 1973-cü ildə Azərbaycan şərqşünası H.Zərinəzadənin xidməti sayəsində əsərin əlyazma nüsxəsi təsbit edilib, gün işığına çıxarıldı və məlum oldu ki, bu əsər “Sihah əl-fors” deyil və onu Hinduşah Naxçıvani qələmə almışdır [17].

Bu əsərin adı müxtəlif mənbələrdə “Sihah əl-Əcəmiyyə”, “Əs-sihah əl-əcəmiyyə”, “Suhahi-əcəmiyyə”, “Sihah əl-əcəm”, “Sihahi-əcəm”, “Lügəti- Sihah əl-əcəm bil-lisanil-farsi” şəklində getmişdir. “Çox ehtimal ki, əsərin adındakı bu müxtəliflik lügət haqqında məlumat verən kataloq müəlliflərinin və tədqiqatçıların lügətin özünə deyil, ondan bəhs edən mənbələrə əsaslanmalarından irəli gəlmişdir” [12, s. 3]. “Əs-Sihah ül-əcəmiyyə” lügətinin müəllifi haqqında müzakirələrin uzanmasına səbəb olan amillərdən biri də əsərin bir çox nüsxəsində, onun müqəddimə hissəsində müəllifinin adının yazılmaması olub. Bu barədə tədqiqatçı Fikrət Turanın əsərin nüsxələri üzərində apardığı müşahidələr diqqəti cəlb edir. O yazır: “Süley-

maniyyə kitabxanasında görə bildiyimiz 14 nüsxədən sadəcə birində yazarın adı və kataloq bilgiləri Hinduşah bin Səncəri göstərir. Buradakı nüsxələrin bir qismində yazar adı qeyd edilməmişdir. Bosna-Hersek Qazi Xosrov Kitabxanasında mövcud olan 4 nüsxədən birisi (R-6714-1) orijinal yazarın adına qeydlidir (Ankara Milli Kitabxana Müştərək Əlyazmaları İnternet Kataloqu). Milli Kitabxana nüsxələri Birgivi və oğul Hinduşah adına qeydlidir. Yəni əsərin orijinal yazarı burada heç göstərilməmişdir” [15, s. 243]. Əsərin 1463-cü ildə üzü köçürülmüş Kembric nüsxəsində də onun Hinduşah bin Səncər tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. Kitabın “Əs-Sihah ül-əcəmiyyə” adlandırılmasının səbəbini müəllif özü eyni hissədə ərəbcə olaraq yazılmış bölmədə bu şəkildə açıqlayır: “Kitab Cövhərinin “Əs-sihah ül-ərəbiyyə” sinin üslubunda yazıldığı üçün onu “Əs-sihah ül-əcəmiyyə” adlandırdım” [12, s. 3]. Dəyərli bir lügət xarakteri daşıyan bu əsəri ilk olaraq görkəmli Azərbaycan alimi Qulamhüseyn Beqdeli 1982-cü ildə Bratislava nüsxəsi əsasında çap etdirmişdir [11]. Q. Beqdeli H.Zərinəzadənin fikrini təsdiq edərək bu əsərin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən qələmə alındığını vurğulamışdır. Beqdeli 1987-ci ildə yenə Tehrandə əsərin Kazan nüsxəsini də nəşr etdirmişdir. Professor Q. Beqdeli lügətin adı haqqında belə yazır: “Müəllif bu əsəri fars dilini yenidən öyrənən aşıqlərə hədiyyə etdiyinə görə onun digər adını “Tühfət əl-uşşaq” qoymuşdur” [11, s. 13]. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin müqəddiməsində “Töhfət-ül-uşşaq” adına təsadüf edilmir. “Sihah-əl Əcəm” və “Töhfət-ül-uşşaq” müxtəlif dövrlərə aid olan, müxtəlif məzmunlu lügətlərdən ibarətdir.

1993-cü ildə eyni əsərin üç əlyazma nüsxəsi əsasında – (Bratislava-1553), Leninqrad (indiki Peterburq-Ə.Q) (XV əsrin əvvəlləri), Berlin (XVII əsr) nüsxələri əsasında hazırlanmış elmi-tənqidi mətnini Bakıda Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərova nəşr etdirmiş və əsərin Hinduşah Naxçıvaniyə aid olduğunu xüsusi olaraq qeyd etmişlər [12, s. 3]. Əsərin müəllifi məsələsində ortaya çıxan problemi həll etmək üçün 1997-ci ildə bir yazı qələmə alan O. F. Akimuşkin, nüsxələr üzərində çox diqqətli bir araşdırma aparmış və əsərin Hinduşah bin Səncərə aid olduğu qənaətinə gəlmişdir [2, s. 31-32].

İstanbul universitetində hazırlanmış bir magistr dissertasiyasında əsərin Ankaradakı Milli Kitabxana və Süleymaniyyə kitabxanasındakı iki nüsxəsinin qarşılaşdırılması əsasında tədqiqat aparılmış və onun Hinduşah Naxçıvani tərəfindən qələmə alındığı göstərilmişdir [3].

Bundan əlavə, Lənkəran Dövlət Universitetinin dosenti A. Əliyev də “Əs-sihah-əl-Əcəmiyyə” lügətinə aid müdafiə etdiyi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında da əsərin Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvani tərəfindən qələmə alındığını xüsusi olaraq vurğulamışdır [6].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hinduşah Naxçıvaninin bu əsəri X əsr ərəb lügətşünası Əl-Cövhərinin “Tac əl-lüğa və sihahül-ərəbiyyə” adlı izahlı lügəti quruluşunda, üsulunda yazılmış və üç hissədən, yəni ərəbcə müqəddimə, farsca-türkcə lügət və ərəbcə yazılmış fars dilinin qrammatikasından ibarətdir. Müəllif tərtib etdiyi lügət haqqında yazır: “Mötəbər kitabların çoxunun farsca ilə yazıldığı və lügət sahəsində bunlara maraq göstərənlərin çoxunun qeyri farslar olduğunu görəncə o güvənli kitablarda olanlardan ondan yararlanmaq istəyən bütün taliblər üçün asanlaşdırıcı bir tərzdə topladım” [13, s. 50].

XII-XIII əsrlərdə tərtib edilmiş farsca-türkcə lügətlərə nisbətən “Sihah ül-əcəmiyyə”nin leksik tərkibi çox zəngindir. 4500 leksik vahidin yer aldığı bu lügət kitabında çox sayda türkcə sözdən istifadə edilmişdir. Əsər 31 bab, 393 fəsildən ibarətdir. Müəllif lügətində fars mənşəli sözləri seçib verməyə səy göstərməsinə baxmayaraq, bir sıra türk mənşəli leksik vahidləri də fars bölməsinə daxil etmişdir.

Məsələn, türkçə umac – bir yemək növü; qulunc – xəstəlik adı; qazğan – qazan; küncüt – susam və s. fars söz kimi verilmişdir. “Sihah ül-əcəmiyyə” türk və fars leksik vahidlərinin geniş şəkildə tədqiqatına cəlb edilməsi baxımından hər iki xalqın leksikologiyası tarixində ilk təşəbbüs olaraq diqqəti çəkir. Əsərdə əksəriyyətlə qədim türk mənşəli sözlər öyrənilmiş, sözün mənə xüsusiyyətlərinin düzgün bir şəkildə açıqlanmasına diqqət göstərilmişdir. Türkçə sözlərdə x, f, j fonemlərinin istifadə edilməməsinə diqqət edilmişdir. Hinduşah Naxçıvani fars dilçiliyi tarixində farsçanın morfoloji qanunlarını, xüsusilə feil sistemini tənzim edərək qələmə alan ilk türk dilçisi olaraq diqqəti çəkir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, türk tarixçi və səyyahı Katib Çələbi “Əs-Sihah-ül-Əcəmiyyə” lüğəti haqqında məlumat verərək “Sihah əl-fors”(1328) əsərinin də Hinduşah Naxçıvaniyə məxsus olduğunu iddia etmişdir. H.Zərinəzadə 1973-cü ildə yazdığı məqalədə bunların fərqli əsərlər olduğunu və fərqli şəxsiyyətlərə aid olduğunu sübut etmişdir [17].

Burada bir məsələni də qeyd etmək istəyirəm. Türkiyə alimi Yusuf Öz “Tarih boyunca farsça-türkçə sözlüklər” (TDK yay, Ankara, 2010) əsərində Katib Çələbinin dediklərini tamamilə başqa şəkildə dəyərləndirərək Hinduşah Naxçıvanının şəxsiyyətini inkar etmiş, “Əs-sihahül-Əcəmiyyə” (1467-68) lüğəti ilə “Sihahül-əcəm” (1467-1532) lüğətinin fərqli tarixlərdə, həm də Anadolu sahəsində qələmə alındığını iddia etmişdir [13, s. 145-147]. O, yazır: “...Farsca məsələlərin türkçə qarşılıqlarının verildiyi, farsçanın qrammatik qaydalarının türk dili ilə anladıldığı əsərdəki türkcənin XIV əsrin əvvəllərinə aid olması mümkünsüz olduğundan, daha sonrakı bir dövərdə qələmə alınan “Sihah əl-Əcəm”in Hinduşah əs-Sahibiyyə və ya oğlu Məhəmmədə nisbət edilməsi yanlışdır” [13, s. 145]. Türkiyə tədqiqatçısı İsmayıl Aka da Yusuf Özün iddialarına əsaslanaraq “Sihah-əl-Əcəmiyyə” əsərinin Hinduşah Naxçıvaniyə aid olmadığını iddia etmişdir [1, s. 116-117].

Qeyd edək ki, bu lüğətdə bir sıra ortaq leksik vahidlər işlənmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu lüğət Anadolu sahəsinə aiddir. Məsələn, lüğətdə qoz sözü işlənmişdir. Bu söz isə Qafqaz və Cənubi Azərbaycan coğrafiyasında yayılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elə Türkiyədə yaşayan tədqiqatçılar, Yusuf Özün həmkarları da onun bu fikrinin qəbul edilməz olduğunu açıqca ifadə etmişlər. Bu baxımdan professor Fikrət Turanın aşağıdakı fikri çox önəmlidir. O yazır: “SA (Sihah əl-əcəmiyyə – Ə.Q) qələmə alındığı XIII əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər Oğuzçanın hakim olduğu Azərbaycan və Osmanlı coğrafiyasında çox yaygın şəkildə istinsah edilərək dərs kitabı kimi istifadə edilən və özündən sonra yazılan farsça-türkçə lüğətlərə geniş olaraq təsir göstərən bir əsər olmasına rəğmən ətraflı şəkildə incələnərək dəyəri ortaya çıxarılmamışdır. Son dövərdə farsça-türkçə lüğətlər haqqında nəşr etdiyi önəmli çalışmasında bu məsələ üzərinə qısa bir dəyərləndirmə yazan Öz, əlimizdəki ən qədim nüsxələrin XV əsrdə istinsah edildiyi və özündən sonra yazılan əsərlərdə müəllifin adının göstərilmədiyini fikrindən yola çıxaraq SA-nın XIII əsr sonlarında qələmə alınma bilməyəcəyini qeyd edir. Bu məsələdə Katib Çələbinin yanına biləcəyini və əsərin müəllifinin əslində bilinmədiyini irəli sürür. Buradan Özün əsərin Kembric nüsxəsində göstərilən bilgilərlə Akimüşkinin yazdığı məqaləni görmədiyini anlaşımaqdadır. Kaşğarının DLT-ü yazmasından iki yüz ildən daha uzun bir müddət sonra qələmə alınan belə bir lüğətin yazıla bilməsi üçün erkən olduğu şəkildəki bir fikri mövcud türk dili tarixi faktları ilə qəbul etmək çətindir” [15, s. 244].

Bir məsələni də qeyd edək ki, əsərdə Azərbaycan dili ifadəsi də işlədilmişdir. Doğrudur, tədqiqatçılar bu ifadənin hələ XI əsrdə Əbu Reyhan Biruni(973-1048) və Xətib Təbrizidə (1030-1109) də işləndiyini göstərirlər.

Beləliklə, Naxçıvan torpağının görkəmli yetirməsi Fəxrəddin Hinduşah əs-sahibi-ən-Naxçıvanının “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” dilçiliyimiz tarixində xüsusi yer tutur və bu əsərin əl-yazma nüsxələrinin tədqiqi Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmail Aka. Hinduşah es-Sahibi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: 50 ciltte. C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 116-117.
2. Akimushkin O.F. On the date al-Sihāh al-‘Ajamiyya’s Composition // Manuscripta Orientalia, Petersburg, 1997 v. 3, № 2, s. 31-32.
3. Harun Altun. İlk farsça-türkçə sözlüklərdən “Sihah’ül acem”: karşılaştırmalı inceleme ve kelime dizini. İstanbul Universiteti, basılmamış yüksek lisans tezi, 2015, 180 s.
4. Босворт К.Е. Мусулманские династии. М., 1971, 230 с.
5. Бунятов З.М. Сведение Кемаледдина ибн ел-Фувати о представителях семьи Санджара ибн Абдаллаха ен-Нахчывани // Доклады АН Азерб. ССР, Баку, 1978, Т. 34, № 5.
6. Əliyev A.B. Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanının “Əs-Sihah-ül-əcəmiyyə” əsərinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri: Filol. elm. nam. ... diss. avtoref. Bakı, 2007.
7. Quliyev Ə. Məhəmməd Naxçıvanının “Sihah-əl-furs” əsəri və Azərbaycan dili // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2017, № 1.
8. Hinduşah Naxçıvani. Təcarüb əs-sələf / Hazırlayan Abbas İqbal. Tehran, 1344, 280 s.
9. Мухаммед бин Хиндушах Нахчивани. Дагтур-эль катиб фи тайин эль-маратиб. Т. II, Москва, 1976.
10. Muhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani. Sihah əl-fors / Hazırlayan Əbdüləli Taəti. Tehran, 1361.
11. Hinduşah bin Səncər sahibi əs-Nəxçıvani. Sihah ül-əcəm / Hazırlayan Q.Begdeli. Tehran: Universiteti yayın mərkəzi, 1987.
12. Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihahül-əcəmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 336 s.
13. Öz Yusuf. Tarih boyunca farsça-türkçə sözlüklər. Ankara: TDK yay, 2010, 450 s.
14. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı, 2004, 170 s.
15. Turan F. Hinduşah bin Sancarın *Şihāhü'l-'Acem* isimli eserinin EAT ve Osmanlı dönemi dilçiliği bakımından önemi – Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi araştırmaları çalıştay bildirileri – İstanbul Üniversitesi (1-2 Aralık 2010), İstanbul, 2011.
16. Зеринезаде Г.Г. Сихах ал-аджам / Вопросы арабской филологии. Вып. II, Баку, 1971.
17. Zərinəzadə H.H. “Sihah ül-əcəm” və “Sihah ül-fors”un müqayisəsi / İran filologiyası məsələləri. II c., Bakı, 1973.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

Abulfaz Guliyev

**SOME NOTES ABOUT THE HINDUSHAH NAKHCHIVANI'S WORK
"AS-SIKHAH AL-AJAMIYEH" AND ITS MANUSCRIPT COPIES**

The outstanding Azerbaijani thinker Fakhreddin Hindushah as-sahibi an-Nakhchivani, who lived during the Elkhanid state in the XIII century, was a statesman. He was also engaged in science, wrote some literary and philosophical works, and compiled the first Persian-Azerbaijani dictionary. This book, which is a valuable source in the study of the Persian language, has been used as a textbook for many years in the madrasahs. Therefore, up to now, there have been up to 100 copies of manuscripts. But, unfortunately, various considerations have been put forward on "As-Sihah ul-Ajam" and its author. In this article in view of all this, we aimed to present this valuable work, its author, manuscripts and publication of these copies.

Keywords: *Elkhanid state, Azerbaijani culture, vocabulary, linguistics, Hindushah Nakhchivani.*

Абульфаз Гулиев

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПРОИЗВЕДЕНИИ ХИНДУШАХА НАХЧЫВАНИ
«АС-СИХАХ АЛЬ АДЖАМИЙЕ» И ЕГО РУКОПИСНЫХ ЭКЗЕМПЛЯРАХ**

Видный азербайджанский мыслитель Фахрэддин Хиндушах ас-Сахиби ан-Нахчывани, живший в XIII веке во время государства Элханидов, был государственным деятелем, занимался наукой, написал ряд философско-литературных произведений, наряду с этим составил персидско-азербайджанский словарь. Эти произведения длительный период использовались в медресе как учебное пособие. Поэтому, до сих пор известно около ста рукописных копий. К сожалению, об этом авторе и о его книге «Ас-сихах уль-Аджем» выдвинуты разные взгляды. В этой статье, принимая внимание данный факт, мы поставили перед собой цель дать сведения об этом ценном произведении, о его авторе, о рукописных копиях и об их изданиях.

Ключевые слова: *государство Элханидов, азербайджанская культура, словарь, языкознание, Хиндушах Нахчывани.*

Daxilolma tarixi: İkin variant 07.05.2019
Son variant 03.09.2019